

Жалилов А.

**МАМЛЕКЕТТИК ТИЛДИН
ӨНУГҮШҮНӨ СЕРЕП**

*В статье рассматриваются
актуальные вопросы языковой
политики и развития
государственного языка в Кыргызской
Республике.*

*The actual questions of lingual policy
and development state language in Kirgiz
Republic are considered in this article.*

Кайсы гана мамлекетте болбосун, анын аймагында колдонулган, туура тандалган, ырааттуу саясатынын иштелип чыгышы зарыл. Тилдик саясат – мамлекеттин коомдун тилге ан-сезимдүү таасир этиши менен байланышкан категория. Ал тигил же бул социалдык жана идеологиялык принциптерге таянып, ар бир өлкөнүн улуттук саясатынын бир бөлүгү болуп эсептелет. Кыргызстан укуктук-демократиялык мамлекет болгон соң, тил саясаты баш мыйзамды жетекке алган тилдик мыйзамдарга жана нормативдик актыларга таянары белгилүү.

Биздин объектибиз болгон жылдарда (1989-2010-ж.ж.) Кыргызстандагы тилдик саясат мамлекеттик тил жөнүндөгү мыйзамды кабыл алуу жана аны жүзөгө ашыруу менен тыгыз байланышта жүрдү. Отуз беш жылдын ичиндеги республикадагы тилдик саясатты шарттуу түрдө төмөнкүдөй төрт мезгилге бөлүп кароого болот.

Биринчиси – 1989-жылдан 1993-жылдын биринчи жарымындагы мезгил. Бул мезгил-деги эн олуттуу тилдик саясат, мамлекеттик тил жөнүндөгү мыйзамды кабыл алуу болду. Ушул жерде мамлекеттик тил мыйзамынын долбоорун талкуулап жаткан, аны кабылдаган учурлар эске түшөт. Анда элдик ан-сезим жетимиш жылдан ашык тумчуктуруп келген тоталитардык системадан бошонуп, эркиндиктин алгачкы илебине эреркеп, улуттук рухтун каны казып турган окшойт. Басылмалардын ар бир санында мамлекеттик тилге байланыштуу материалдар жарыяланчу, маселелер көтөрүлүп, сунуштар айтылчу. Демилгечил топтор, инсандар тарабынан мыйзам долбоорун колдоп берүү өтүнүчү менен миңдеген колдор топтолуп, Жогорку Кеңешке жиберилген. Мындай мазмундагы пикир-талаптар алты жүз миңден ашкан. Карапайым адамдан тилди кесип туткан зыялыга интеллигенцияга чейин кайсы жайда болбосун, аны кеп-сөз кылышып, талашып-тартышып, жан үрөп мамиле кылышкан.

Көрсө, мыйзам эле кабыл алынса, баары өз жайында болуп, ал жүзөгө ашырылып, мамлекеттик тилдин тагдыры чечилип кала тургандай ойдо болуппуз. Мындай маанайга кеңеш-тик доордогу ар кандай иш-чараларга өнөктүк таризде мамиле жасоо көнүмүшү да таасирин тийгизгендир.

Көптөгөн кайчы пикирлерге, карама-каршылыктарга карабастан, мамтил мыйзамын кабыл алып берген ошол советтик Жогорку Кеңештин депутаттарына, алардын улуттук намысына азыр ыраазы болушубуз керек. Алар үлкөн тарыхый миссияны аткарышкан [1].

Кантсе да сөз болуп жаткан мезгилде айрым

оош-кыйыштар менен кошо бир катар олуттуу иштер аткарылган. Эң башкысы, кыргыз тилин өнүктүрүүнүн укуктук-мыйзамдык негизи түзүлдү, аны иштетүүнүн кээ бир механизмдери иштелип чыкты. Муну чечмелеп айтсак, мамтил мыйзамынан кийин эгемен жумурятыбыздын баш мыйзамынын бешинчи беренесинде (статьясында) кыргыз тили Кыргыз Республикасынын аймагында мамлекеттик тилде иш кагаздарын жүргүзүү (1992, 21-апрель) жөнүндө расмий деңгээлде токтомдор кабыл алынып, жүзөгө ашырыла баштаган. Министрликтен тартып райондорго чейин мамлекеттик тилди өнүктүрүү боюнча атайын штаттык кызматтар иштеген. Шаарларда кыргыз тилиндеги мектептер, класстар, бала бакчалар биринен сала экинчиси ачылып жатты. Кыргыз тили орус, өзбек мектептеринде окутулуп, буга байланыштуу программалар, окуулуктар, усулияттык (методикалык) колдонмолор, тил ачарлар (сүйлөшмөлөр) жазылып, жарык көрдү. ЖОЖдордо улуттук мектептерде мамтилди окута турган адистерди даярдоо колго алынды жана тиешелүү мекемелерде ал багыттагы кайра даярдоо курстары ачылган. Ошондой эле, сөз болуп жаткан жылдарда «Кыргыз тили» коому түзүлүп, анын биринчи курултайы өткөрүлгөн. (1991-декабрь). Ушул жерде бул коом жазуучу, адабиятчы жана коомдук ишмер К.Бобуловдун жетекчилигинде эне тилибиздин аброюн арттырууда, анын жетекчилигинде бир топ жигердүү иштер жасаганын адилеттик үчүн белгилебей коюуга болбойт.

Экинчи мезгил 1993 (экинчи жарымынан тартып) – 1997-жылдарды камтыйт. Бул мезгилде мамлекеттик тил саясий оюндардын куралына айланды десе болот. Аны өнүктүрүү жаатында иштиктүү нерселер жасалбады. Тескерисинче, колго алынып жатка иш-аракеттер унутулду, артка кетти. Алсак, Өкмөт 1993-жылы 16-апрелде, 1994-жылы 1-сентябрда токтомду чыгарып, иш кагаздарын кыргыз тилинде жүргүзүүгө өтүү графигинин акыркы мөөнөтүн 1997-жылдан (1992-жылда бектилген) алгач 2000-жылга, анан 2005-жылга чейин узартып салынган. Булар аз келгенсип, орус тилине расмий тил укугун ыйгарууну көздөгөн күчтөр, саясатчылар жумурияттагы миграция жараянын шылтоолошуп, баш мыйзамга өзгөртүү киргизиш үчүн, аталган маселени элдик референдумга алып чыгууга далбас урушту. Ал түгүл, Жогорку Кеңештин эл өкүлдөр жыйынынын токтому менен орус тилдүү жарандар көпчүлүктү түзгөн аймакта, өндүрүш жамаатында, илимий-техникалык прогресстин жетишкендиктери орус тили аркылуу боло турган ишкердиктин чөйрөсүндө мамлекеттик кыргыз тили менен катар орус тили да расмий тил болуп эсептелген токтомду чыгарып, КРдин Конституциялык Сотунун кароосуна койгонго да үлгүрүшкөн.

Ал эми коомчулук, карапайым калк болсо көр тирилик менен алпурушуп, эне тилдин тагдырына кайдыгер караган кейипке түштү. Мамтилдин абалына кейиген макалалар айрым гана басылмалардын беттеринде чочугандай жарык көрүп калбаса, көпчүлүк басылмалар саясий амбициялардын сазына төнүп кеткенсиди.

Кыскасы, парламенттик, президенттик шайлоолордун, референдумдардын жылдары болгон бул этапта мамтилдин тагдырынан саясий кызыкчылыктар өйдө коюлуп кетти. Орус тилдүү калктын көңүлүн алуу, аларга жагынуу сыяктуу пендечилик мүдөөлөр равшан болду. Президент, Өкмөт баш болуп ырааттуу тил саясатын жүргүзө алган жок.

3-мезгил – 1998-жылдын январынан 2000-жылдын майына чейинки аралык. Бул мезгил «Кыргыз Республикасынын мамлекеттик тилин өнүктүрүү концепциясы», Президентинин алдындагы мамлекеттик тил боюнча улуттук комиссиянын (МТУКтун) жобосу жөнүндөгү президенттин жардыктарынын чыгышынан башталат. Концепцияда мамтилди өнүктүрүүнүн акыркы жылдардагы абалына; «...кийинчерээк коомдогу олуттуу өзгөрүүлөрдүн натыйжасында «Мамлекеттик тил жөнүндө» мыйзамдын көптөгөн жоболору ишке ашпай калды, ал эми алардын айрымдары колдонулбай же жаңы турмуш шарттарына жооп бербей калды» - деп туура баа берилген.

Маанилүү үжөт (документ) мамтилди андан ары өнүктүрүүнүн жакынкы ондогон жылдардагы стратегиясын аныктоого жана анын артыкчылыктуу багыттарын этап-этабы менен жүзөгө ашырууга багытталган. Ал тилге тиешелүү мыйзамдык-нормативдик документтерди учурга ылайыктап өзгөртүү жана толуктоо; мамтилди окутуп-үйрөтүүгө байланыштуу илимий-методикалык жана педагогикалык жумуштарды чечүү, уюштуруу; тилдин ички лексикалык-терминологиялык мүмкүнчүлүктөрүн өнүктүрүү жана кеңейтүү; сөздүктөрдү түзүү; коомдук турмуштун бардык тармактарында кыргыз тилинин кызмат кылышына көмөктөшүү ж.б. маселелерди камтыйт.

Президенттин кийинки Кыргыз энциклопедиясынын башкы редакциясын МТУКка караштуу Мамлекеттик тил жана энциклопедия борборуна кайра түзүү жөнүндө жардыгын (1999-жыл 17-февраль), мамтилди өнүктүрүү концепциясын ишке ашыруунун механизми, практикалык кадамы катары баалоого болот. Борбор энциклопедиянын ыңгайлуу шартынын, тажрыйбалуу адистеринин

базасында кыргыз тилиндеги иш кагаздарынын түрдүү үлгүлөрүн, ар кандай багыттагы сөздүктөрдү даярдоого жана басып чыгарууга багытталган.

Албетте, кеч болсо да, колго алынган президенттин мындай демилгелерин кыргыз журту колдогон эле.

МТУКтун зор ынтаа менен ишке киришкени байкалган. Ага бир мисал иретинде «Эркин тоо» гезитинде жарыяланып турган адабий тилдин учурдагы сөздүк курамын мүмкүн болушунча эне тилдин сөз жасоочу төл каражаттарын пайдаланып, тазалыгын сактоого багытталган аракеттерди келтирүүгө болот. Такталган терминдердеги желөк **пул** (пособие), **жаза пул** (штраф), **атуул** (патриот), **сурам** (спрос), **откана** (котельная), **катталгы** (прописка), **жол кошу** (проводник), **үлгү** (модель), **башма-баш** (бартер), **кыраат** (интонация), **музай.лың** (каток), **күн барак** (календарь), **бешик араба** (коляска) ж.б. атоолор түшүнүктүү да, айтууга ийкемдүү да, кылымдап калыптанган эне тилибиздин ички мыйзамдарына шайкеш да. Колдоо гана керек. Маалымат каражаттары аркылуу элге сиңирүү гана керек демекчибиз.

Өкүнүчтүүсү, мындай жаңы сөздөр калайык-калыктын кеңири катмарына жетпей жатат. Мезгилдик басылмалардын баары аларды өз беттеринде басып, улам кайталапжарыялап активдүүлүктү көрсөтүшпөдү.

Ошондой эле, сөз болуп жаткан мезгилде мамтил мыйзамынын кабыл алынышынын 30 жылдык тарыхынын денгээлде, жазылып жатат. Мамлекеттик тилге дайыма ушундай маани берилип келсе кана деген үмүттү жаратты.

Төртүнчү мезгил 2000-жылдан азыркы мезгилге чейин орус тилине расмий. Көптөн бери аракеттенип келе жаткан күчтөр өз максаттарына жетишип, 2000-жылы майдын акрында Жогорку Кеңештин мыйзамчылары «Кыргыз Республикасынын официалдуу тили жөнүндө» мыйзамды кабыл алышты, 45 депутаттын 43ү [2] колдоду. Дүйнөлүк коомдоштукка кирүүдө жана улуттар аралык катнашты жүзөгө ашырууда өтөөчү официалдуу тил катары орус тили таанылды. Бул маселеге карата республикада эки түрдүү пикир жаралды:

1. Мыйзамды колдогон.

2. Бул мыйзамга каршы болгон. Экинчи пикирдегилер жумурияттыбыздын коомчулугунун көпчүлүк бөлүгүн түзөт жана туура позицияда деп ойлойбуз. Бир мамлекетте бир эле мамлекеттик тил болот, официалдуу жана мамлекеттик тил саясаты артка кадам таштады. Ансыз да чала жан аракеттенген мамлекеттик тилдин, кыргыз тилинин тагдыры кейиштүү абалга тушукту.

2004-жылдын 12-февралында Кыргыз Республикасынын Жогорку Кеңешинин Мыйзам чыгаруу жыйыны «Кыргыз Республикасынын мамлекеттик тили жөнүндө» мыйзамдын жаңы редакциясын кабыл алды. Бул СССР мезгилинен кийинки эгемен мамлекеттик шартты эсепке алган мыйзам ченемдик документ болуп эсептелет.

Жаңы редакция сегиз главадан, отуз алты статьядан турат. Биринчисинде жалпы жоболор камтылып, кыргыз тили Кыргыз Республикасынын мамлекеттик тили катары белгиленет. Башка главаларда жарандардын тил тандоо укуктары жана буларды ишке ашыруу кепилдиктери (2-гл.); мамлекеттик тилди бийлик, жергиликтүү өз алдынча башкаруу, уюм, мекемелерде колдонуу (3-гл.); иш кагаздарын жүргүзүүдө пайдалануу (4-гл.); билим, илим жана маданият чөйрөсүндө иштетүү (5-гл.); сот өндүрүшүндө, куралдуу күчтөрдө, нотариат органдарынын иштеринде, жарандык абалдын актыларын жазууда (6-гл.); аталыштарда, ысымдарда жана маалыматтарда колдонуу (7-гл.) маселелери иштелип чыккан. Мамлекеттик тилди сактоо жана коргоо.

Эки бийлик өзгөрсө да бул абал өзгөрбөдү. Мамтил мыйзамын аракеттениши да шал. Жаңы өкүмөттө жаңы үмүтүбүз бар.

Мамлекеттик тил жөнүндөгү мыйзамды жүзөгө ашыруу республиканын ар бир жаранынын ыйык парзы.

Адабияттар:

1. Кыргыз ССРинин мамлекеттик тили жөнүндө Кыргыз Социалисттик Республикасынын закону. – Ф.: Кыргызстан, 1989.
2. Азыркы кыргыз тили. – Ош, 2010. – 38-40-б-р.